

<https://doi.org/10.70728/a.series.ijt.v08.i05.088>

ELLIN DAVRIDA YUNON-RIM VA MARKAZIY OSIYO ME‘MORCHILIK AN‘ANALARI: TARIXIY-QIYOSIY TAHLIL

Hasanova Sarvara To‘xliboy qizi

Farg‘ona davlat universiteti 2-bosqich talabasi

Telefon: +998993146233

E-mail: hasanovasarvara6@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada ellin davrda Qadimgi Yunoniston va Rim hamda Markaziy Osiyo me‘morchilik an‘analarining o‘zaro ta’siri, o‘xshashliklari va farqlari qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda Rim me‘morchiligining konstruktiv innovatsiyalari (beton, ark, gumbaz), yunon orderlari tizimi va Markaziy Osiyoning ellin davrdagi mahalliy-yunon sintezi o‘rganiladi. Maqolada yunonlar me‘morchilikda aniqlik, uyg‘unlikka, rimliklar ulug‘vor va amaliy qurilishga, Markaziy Osiyo esa turli uslublarni moslashtirishga e’tibor berganligi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Doriy, Ion, Korinf, ellin me‘morchiligi, Al-Xonum, beton, ark, gumbaz, peristil, zardushtiylik, sintez.

Abstract. This article provides a comparative analysis of the mutual influence, similarities, and differences between the architectural traditions of Ancient Greece, Rome, and Central Asia during the Hellenistic period. The study examines the structural innovations of Roman architecture (concrete, arches, domes), the system of Greek orders, and the local-Greek synthesis of Central Asia during the Hellenistic period. The article analyzes how the Greeks focused on precision and harmony in architecture, the Romans on majestic and practical construction, and Central Asia on the adaptation of various styles.

Keywords: Doric, Ionic, Corinthian, Hellenistic architecture, Al-Khanoum, concrete, arch, dome, peristyle, Zoroastrianism, synthesis.

Аннотация. В данной статье проводится сравнительный анализ взаимовлияния, сходств и различий архитектурных традиций Древней Греции и Рима, а также Центральной Азии в эллинистический период. В исследовании изучаются конструктивные инновации римской архитектуры (бетон, арка, купол), система греческих ордеров и местно-греческий синтез Центральной Азии в эллинистический период. В статье анализируется, что греки уделяли внимание точности и гармонии в

архитектуре, римляне - величественному и практичному строительству, а Центральная Азия - адаптации различных стилей.

Ключевые слова: дорический, ионический, коринфский, эллинистическая архитектура, Ал-Ханум, бетон, арка, купол, перистиль, зороастризм, синтез.

KIRISH

Qadimgi dunyo me'morchiligi insoniyat madaniyati tarixidagi eng qadimiy va muhim moddiy-tarixiy manbalardan biri hisoblanadi. U nafaqat insonlarning yashash sharoitini yaxshilash va me'morchilik sohasini rivojlantirish vositasi bo'lgan, balki jamiyatning ijtimoiy tuzilishi, diniy qarashlari hamda estetik dunyoqarashini ham o'zida aks ettirgan. Ayniqsa, ellin davr Qadimgi Yunon, Rim va Markaziy Osiyo me'morchiligi jahon shaharsozlik taraqqiyotida alohida o'rin egallaydi. Bu uch yo'nalish o'zaro uzviy bog'liq bo'lsa-da, har biri o'zining tarixiy rivojlanish bosqichi, siyosiy tuzumi va madaniy muhitiga ko'ra mustaqil xususiyatlarga ega bo'lgan. Yunon me'morchiligi asosan tartib tizimi, uyg'unlik va inson o'lchoviga asoslangan tamoyillar bilan alohida ajralib turadi. Ellin davr me'morchiligi esa Aleksandr Makedonskiy yurishlaridan keyin yuzaga kelgan madaniy sintez natijasi bo'lib, unda Sharq va G'arb me'morchilik an'analari o'zaro uyg'unlashgan. Bu davrda monumentalizm (mahobatlilik), hashamat, keng ko'lamli shaharsozlik va murakkab kompozitsion yechimlar rivojlangan bo'lib, Pergam, Iskandariya kabi markazlar bunga yaqqol misol bo'la oladi. Shunday qilib, qadimgi Yunon, Rim va ellin me'morchiligi bir-biriga ta'sir ko'rsatgan holda, jahon me'morchilik tarixining asosini yaratgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Tadqiqotning nazariy va manba asosini tashkil etuvchi adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, tanlangan manbalar antik davr me'morchiligining Yunon, Rim hamda Markaziy Osiyodagi ellin bosqichlarini har tomonlama yoritishga xizmat qiluvchi ilmiy va tarixiy asarlar majmuasidan iborat bo'lgan. Xususan, Yu.S.Krushkol tahriri ostidagi "Qadimgi dunyo tarixi", R.Rajabovning shu nomdagi o'quv qo'llanmasi, M.M.Maxmudovanning "Jahon adabiyoti", Sh.Abdullayevning "Arxitektura tarixi", Mark Vitruviy Polliyning "De Architectura", shuningdek, "O'rta Osiyoning ornament va tasviriy san'ati" hamda U.Qoraboyev va G'.Soatovning "O'zbekiston madaniyati" kabi asarlarda me'morchilikning order (yoki order)¹⁵ tizimlari, qurilish materiallari, shaharsozlik tamoyillari va me'moriy uslublar evolyutsiyasini juda chuqur yoritadi. Tadqiqot tarixiy-qiyosiy tahlil usuliga asoslanib, antik Yunoniston va Rim

¹⁵**Izoh:** *Order (Me'moriy tartib)* (lot. ordo – tuzilish, tartib) – vertikal va gorizontal elementlardan iborat me'moriy kompozitsiya turi: ustunlar va pilyastrlar, shuningdek, antablement. Boshqacha aytganda: muayyan uslubdagi arxitekturada elementlardan foydalanish tartibi yoki ketma-ketligi. Proporsiyalar tizimini o'z ichiga oladi, elementlarning tarkibi va shaklini, shuningdek, ularning o'zaro joylashuvini belgilaydi. https://ru.wikipedia.org/wiki/Архитектурный_ордер

hamda ellin davr Markaziy Osiyo me‘morchiligi o‘rtasidagi o‘zaro o‘xshashliklar, farqlar, madaniy sintez jarayonlarini o‘rganishga yo‘naltiriladi. Mazkur adabiyotlar asosida antik davrdan ellin davrgacha bo‘lgan tarixiy voqealar Yunoniston, Rim me‘morchiligi hamda Markaziy Osiyo hududidagi madaniy sintez bilan uzviy bog‘liq holda tahlil qilinadi. Shu asosda metodologiya ikki bosqichdan iborat bo‘lib, avval manbalar asosida me‘moriy elementlar tahlil qilinadi, so‘ngra Yunoniston, Rim va Markaziy Osiyo me‘morchiligi o‘zaro qiyosiy jihatdan taqqoslanadi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Antik dunyo me‘morchiligi tarixini Yunoniston, Rim va Markaziy Osiyodagi ellin an‘analar kesimida tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, mazkur uch hudud alohida rivojlangan bo‘lsa-da, ular doimiy madaniy aloqalar, o‘zaro ta‘sir va bilim almashinuvi jarayonida shakllangan yagona me‘moriy tizimni hosil qilgan. Natijada qurilish uslublari, go‘zallikka bo‘lgan qarashlar hamda muhandislik yechimlari bir-birini to‘ldirib, antik me‘morchilikni boy va rivojlangan madaniy hodisaga aylantirgan. Bu jarayonning asosini, avvalo, miloddan avvalgi IX–I asrlarda shakllangan yunon me‘morchiligi yaratgan. Qadimgi Yunoniston me‘morchiligi insoniyat tarixida muhim moddiy manbalardan biri bo‘lib, miloddan avvalgi 900-yillardan milodiy I asrgacha davom etgan davrda Yunoniston hududi, Peloponnes, Egey orollari, Kichik Osiyo va Italiya koloniyalarida ellin xalqlari tomonidan yaratilgan. Eng qadimgi namunalar miloddan avvalgi 600-yillarga borib taqaladi va bu an‘analar keyinchalik Rim imperiyasi hamda Uyg‘onish davri me‘morchiligiga muhim asos bo‘lib xizmat qilgan. Shu jihatdan Yunon me‘morchiligi faqat bino qurish emas, balki ijtimoiy va ma‘naviy tartibni fazoviy shaklga keltirish vositasi sanalgan. Uning asosiy konstruktiv tizimi bo‘lgan ustun-to‘sinli me‘morchilik yog‘ochdan toshga o‘tish jarayonida takomillashib, uchta asosiy order – Doriy, Ion, Korinf uslublari shakllantirgan.

Ulardan doriy orderi VII asrning ikkinchi yarmida, ehtimol Korinfda ixtiro qilingan (7). Doriy uslubi qolganlariga nisbatan erta paydo bo‘lgan order edi. Mazkur uslubda bunyod etilgan binolar o‘zining sodda va ixchamligi bilan ajralib turgan (2.130–131). Ularning me‘moriy qiyofasida ortiqcha bezak va murakkab unsurlar deyarli uchramaydi, aksincha, soddalik hamda funksionallik ustuvor o‘rin egallaydi. Aynan shu jihat doriycha ustunlar tuzilishida ham o‘z aksini topadi: ular maxsus tagkursilarsiz, bevosita pol yuzasiga o‘rnatilgan bo‘lib, bu uslubning qadimgi va amaliy yechimlarga tayanganligini ko‘rsatadi. Ustunlarning kapiteli sodda, tashqi ko‘rinishda trapeziya shaklida bo‘lib, ustunlarning o‘zi esa yo‘g‘on va baquvvat bo‘lgan. Shu xususiyatlar doriy orderining umumiy qiyofasini belgilab, uni sodda va vazmin uslub sifatida namoyon etadi. Shu uchun u bazasiz ustunlari hamda triglif-metopli frizi bilan ajralib turadi va, aynan, shu uslubning mukammal namunasi sifatida Parfenon ibodatxonasi e‘tirof etiladi. Parfenon inshootining ustunlari doriycha uslubda qurilgan bo‘lsa ham, butun binoning umumiy ko‘rinishi va bezaklari ioniycha uslub ta‘sirini ham o‘zida aks ettiradi (4.22). Shu bilan birga, uning ichki tuzilishi ham o‘ziga xos uyg‘unlikni namoyon etadi:

shuningdek, uning ichki qismidagi asosiy zal ya'ni naos atrofidagi zal to'rtta ioniy orderi bilan bezatilgan bo'lib, bu doriy va ioniy uslublarning mukammal uyg'unlashuvini ko'rsatadi (5.160). Bu esa qadimgi yunon me'morchiligida turli xil uslublarning bir-birini to'ldirgan holda yuksak badiiy va muhandislik darajasiga erishganligini yaqqol isbotlaydi.

Shu jumladan, miloddan avvalgi V asrda boshqa bir uslub, ya'ni ioniycha uslub paydo bo'ladi. Bu uslubda qurilgan binolar doriycha uslubdagiga qaraganda ixchamroq, ustunlari esa ingichkaroq hamda nafisroq bo'lgan. Ustunlar to'g'ridan-to'g'ri polga qo'yilmasdan, balki tosh tagkursi – baza ustiga joylashtirilgan. Ustunlarning kapiteli*¹⁶ esa ikki gajakli naqshlar, ya'ni valyutalar*¹⁷ bilan bezatilgan. Ioniycha uslubda qurilgan binolar doriycha uslubdagiga nisbatan murakkabroq va nafisroq bezaklari bilan ajralib turgan. Mazkur order Kichik Osiyoda shakllanib, o'zining nafisligi, balandroq va ingichkaroq ustunlari hamda burama (spiral) bezaklari bilan ajralib turadi. Shu bois u doriy uslubning vazmin va sodda ko'rinishidan farqli ravishda yanada nozik hamda bezakdor qiyofani namoyon etadi. Peloponnes urushlari davrida aynan shu ioniy an'analar asosida Erehteyon inshooti bunyod etilib, bu uslubning nafis va murakkab jihatlari amalda o'z ifodasini topgan (3.281). Inshoot yunon me'morchiligining mashhur yodgorliklaridan biridir. Bu bino sof ioniycha uslubda qurilgan bo'lib, uning ustunlari o'ta nafis ko'rinishga ega. Ayniqsa, kariatidalar*¹⁸ deb ataladigan ayol haykallari juda diqqatga sazovordir, ular oddiy ustunlar o'rnida ibodatxona peshtoqining tomini ushlab turadi va inshootga o'ziga xos badiiy go'zallik bag'ishlaydi.

Korinf orderiga to'xtaladigan bo'lsa, u antik me'morchilikda eng kech shakllangan uslub bo'lib, o'zining boy va nafis bezakdorligi bilan alohida ajralib turadi. Aynan mana shu jihatlari uning miloddan avvalgi IV asrda shakllanib, asta-sekin rivojlanib borganligini ko'rsatadi. Mazkur uslub ioniycha uslubdan farqli ravishda ustunlarining yanada ingichka va nozik ishlanishi, tag kursisi hamda kapitelinig murakkab va nafis bezatilganligi bilan alohida ajralib turadi. Ayniqsa, ustunlarning yuqori qismi akantus*¹⁹ o'simligi barglari bilan bezatilgani unga

16 **Kapitel** (lotincha: *caput* — "bosh") — ustunning (kolonnaning) yoki pilyastraning yuqori qismi bo'lib, u vertikal ustun tanasi bilan u ko'tarib turgan gorizontaal qurilma (antablement) o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'in hisoblanadi. [https://en.wikipedia.org/wiki/Capital_\(architecture\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Capital_(architecture))

17 **Valyuta** (lotincha: *voluta* — "o'ram", "spiral") — bu ionik, korinf va kompozit orderlaridagi kapitellarning asosiy bezak elementi bo'lib, u spiral shaklidagi bukilgan qismlardan iborat. Me'morchilik va tasviriy san'at atamallari lug'ati. – Toshkent: "O'qituvchi", 1998. – Valyuta moddasi.

18 **Kariatida** — bu binoning ustki qismini (antablementini) ko'tarib turuvchi, ustun o'rnida foydalanilgan ayol haykali. <https://en.wikipedia.org/wiki/Caryatid>

19 **Akantus** (lotincha: *Acanthus*) — antik me'morchilik va amaliy san'atda eng keng tarqalgan o'simliksimon bezak (ornament) turi bo'lib, u tikanli akant o'simligi barglarining shakliga asoslangan. Vsevolozskaya S. N. Antik me'morchilik asoslari: Akantus bargi va tartib tizimi. – Moskva: Iskusstvo, 1984. – 45-48-betlar.

o‘ziga xos badiiy joziba berib turgan. Shu bois korinfcha uslub bezakdorlik hamda nafislikning eng yuksak darajasini namoyon etadi. Mazkur xususiyatlar miloddan avvalgi IV asrda Qadimgi Afina markazida bunyod etilgan Lisikrat yodgorligi misolida yaqqol namoyon bo‘ladi. Bu inshoot korinfcha uslubning nafisligi va bezaklarga boyligini mukammal tarzda aks ettirgan holda, yunon me‘morchiligida yuksaklikka erishilganligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, yunon me‘morchiligining shakllanish jarayonida qurilish materiallari ham asosiy rol o‘ynagan. Dastlabki bosqichlarda binolar mahalliy tabiiy resurslarga tayangan holda qurilib, asosan, yog‘och asosiy material sifatida qo‘llanilgan. U ustunlar, devor karkaslari, to‘sinlar va tom qismlarini shakllantirishda keng ishlatilgan. Tom yopmalari esa yengil bo‘lishi uchun somon yoki qamish kabi tabiiy materiallar bilan qoplangan bo‘lib, bu qadimgi qurilish an‘analarining oddiy, lekin funksional yechimlarga asoslanganini ifodalaydi. Shuningdek, devor qurilishida loy va quyoshda quritilgan g‘ishtlardan ham foydalanilgan. Vaqt o‘tishi bilan esa tosh, ayniqsa, ohaktosh va marmar kabi mustahkam materiallardan kengroq qo‘llanila boshlandi. Miloddan avvalgi VII asrdan kelib binolar uchun tosh asosiy materialga aylandi. Marmar esa nufuzli material bo‘lib, ibodatxonalar va muhim binolarda ishlatilgan; u nozik o‘ymakorlik va bezaklar uchun juda qulay edi. Masalan, Pentelikon marmari Parfenon inshooti qurilishida qo‘llanilgan.

Rim me‘morchiligi tahlil qilinsa, u Apennin yarimorolidagi etrusklar san‘ati hamda Rim tomonidan bosib olingan hududlardagi turli xalqlar madaniyati ta‘sirida shakllanib, keyinchalik esa Yunoniston me‘morchiligi bilan boyitilgan holda yanada yuksak darajada rivojlanganligini ko‘rish mumkin. Rimliklar boshqa xalqlarning san‘atini oddiy ko‘chirmasdan, uning bir qismini o‘zlashtirib, qayta ishlab, yangi uslub va janrlarni yaratdilar. Shu jarayonda tarixiy sharoit va Rim imperiyasining kuch-qudratini ifodalashga bo‘lgan ehtiyoj san‘atning g‘oyaviy yo‘nalishini belgilab berdi. Natijada Rim san‘atida me‘morchilik yetakchi o‘ringa chiqib, u asosan davlat qudrati va imperiya ulug‘vorligini ifodalovchi vositaga aylandi. Rim me‘morchiligi qadimgi dunyoning eng muhim me‘moriy yutuqlaridan biri bo‘lib, u yunon hamda etrusk an‘analaridan kuchli ta‘sir olgan holda o‘ziga xos texnika va uslublarni shakllantirdi. Shu jarayonda ark, tonoz²⁰, gumbaz va betonning juda keng qo‘llanilishi uning eng muhim xususiyatlariga aylandi. Bu esa ularni asosan ustun va to‘sin tizimiga asoslangan yunon me‘morchiligidan keskin ajratib turadi. Buning natijasida rimliklar ark va gumbazlar yordamida katta masofalarni yopish imkoniga ega bo‘ldilar. Bu jarayon “Rim me‘moriy inqilobi” deb atalib, u miloddan avvalgi II asrdan boshlab shakllandi. Bu esa Rim me‘morchiligini yangi bosqichga olib chiqdi. Xususan, Rim me‘morchiligida ham yunon me‘morchiligiga o‘xshab klassik orderlar muhim o‘rin tutadi. Ular Yunonistonning Doriy, Ioniya va Korinf orderlarini qabul qilgan holda o‘zlarining Toskana va Kompozit orderlarini

20 Izoh: Tonoz — bu o‘z-o‘zini ushlab turadigan kemerli (arched) konstruktsiya bo‘lib, odatda tosh yoki g‘ishtdan quriladi va binoning shiftini yoki tom qismini qoplash uchun xizmat qiladi. [https://en.wikipedia.org/wiki/Vault_\(architecture\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Vault_(architecture))

qo‘shganlar. Bulardan Toskana orderi – oddiy va mustahkam, Doriy orderiga o‘xshash, lekin bezaksiz, qisqa ustunlar bilan ajralib turadi. Kompozit orderi esa Ioniylar va Korinfning aralashmasi bo‘lib, yuqori balandlik va boy bezaklarga ega bo‘lgan. Bu orderlar nafaqat estetik, konstruktiv rol o‘ynagan, balki ustunlar devor va arklar orasida joylashib, yukni taqsimlagan. Masalan, milodiy I asrda qurilgan Kolizey amfiteatri o‘z davrining eng yirik jamoat binolaridan biri bo‘lib, uni rimliklar kolosseylar, ya‘ni “katta”, “ulug‘” deb ataganlar, 72–80-yillarda qurilgan bu bino planda gigant oval shaklida bo‘lib, uning asosi 188x156 metr, devorlarning balandligi 48,5 metrga yaqin bo‘lgan. Gladiatorial jangi uchun mo‘ljallangan bu inshoot bir vaqtning o‘zida 55 ming tomoshabinni sig‘dira olgan (5.186). Mazkur inshootning fasadida orderlarning pog‘onali qo‘llanilishi, ya‘ni pastki qavatlarida Doriy va Toskana, o‘rta qavatlarida Ioniylar, yuqori qavatlarida Korinf orderlari qo‘llanilgan, bu esa rimliklarning yunon tizimini oddiy takror emas, balki tartibli va ierarxik kompozitsiyaga aylantirganligini ko‘rsatadi. Shu jumladan, qurilish materiallari va texnikalari ham Rim me‘morchiligining asosiy kuchi bo‘lib, bu soha etrusk va yunon an‘analariga tayangan holda rivojlangan. Ayniqsa, miloddan avvalgi II asrda betonning kashf qilinishi Rim me‘morchiligida katta burilish yasagan. Qurilishda beton devorlar ichiga quyilib, tashqi qismi g‘isht yoki tosh bilan qoplangan. Beton, shuningdek ark, qubba va tonoz tizimlarining keng qo‘llanilishi me‘morchilikda yangi fazoviy imkoniyatlarni ochib berdi va yopiq, keng hamda mahobatli (monumentallashtirilgan) ichki makon konsepsiyasini ham shakllantirdi (1). Keyinchalik, bu davrning tosh me‘morchiligida yangicha bo‘lgan uslub – opus quadratum²¹ uslubi keng qo‘llanilgan. Bu to‘rtburchak shakldagi tosh bloklarni bir-biriga mahkam jipslashtirib terish texnikasi hisoblanadi. Rimliklar tomonidan qo‘llanilgan ushbu ashlar*²² yoki aniq o‘lchamda kesilgan kvadrat toshlar o‘sha davr qurilish texnologiyasidagi eng muhim yutuqlardan biri sanalgan (6). Devorlarning ichki qismi beton bilan to‘ldirilgan, tashqi qismi esa marmar, granit yoki travertin plitalari bilan bezatilgan. Jumladan, Rim me‘morchiligida qurilish jarayoni bosqichma-bosqich bo‘lgan: avval poydevor chuqur qazilib, beton quyilgan; keying bosqichda esa devorlar ko‘tarilgan; ark va tonnellar uchun yog‘och qoliqlar o‘rnatilgan; gumbazlar markazdan boshlab quyilgan; oxirida bezaklar – freska, mozaika, haykallar qo‘shilgan. Umuman olganda, Rim me‘morchiligi ham Yunoniston singari nafaqat texnika, balki imperiya kuchini ramziy ifodalagan. Ularning beton, ark va gumbazlari keyingi davrlarda Vizantiya, Uyg‘onish va zamonaviy davr me‘morchiligiga ta’sir qilgan. Shu sababli, Qadimgi Rim qurilish san’ati ko‘p asrlik tajriba va amaliy bilimlar asosida shakllangan bo‘lib, bu jarayon haqida Mark Vitruviy Polliion o‘zining “De architectura libri decem”

21Izoh: *Opus quadratum* — bu antik davr me'morchiligida (ayniqsa, Qadimgi Rimda) qo'llanilgan qurilish texnikasi bo'lib, unda bir xil balandlikdagi to'rtburchak shaklida tarashlangan tosh bloklar ohaksiz yoki juda kam miqdordagi qorishma bilan parallel qatorlar qilib terilgan. https://uz.wikipedia.org/wiki/Opus_quadratum

22 Izoh: *Ashlar* (inglizcha: ashlar masonry) — arxitekturada to'g'ri kesilgan, silliq ishlangan tosh bloklardan qurilgan devor yoki inshoot turi. <https://en.wikipedia.org/wiki/Ashlar>

(“Me’morchilik haqida o‘n kitob”) nomli mashhur asarida batafsil ma’lumot beradi. U o‘z asarida Rim me’morchiligida to‘plangan bilimlarni umumlashtirib, qurilish tamoyillari, inshootlarning mustahkamligi haqida muhim nazariy xulosalar bergan. Shu nuqtai nazardan qaraganda, Rim qurilish san’atining rivojlanishida faqat nazariy bilimlar emas, balki amaliy tajriba ham muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Shu jumladan, bu hududning me’morchiligida tabiiy tosh, g‘isht, marmar va, ayniqsa, rimliklar ixtiro qilgan betonga o‘xshash mustahkam qorishmalardan foydalanilgan. Ushbu materiallarning puxta tanlanishi hamda oqilona qo‘llanilishi Rim me’morchiligini nafaqat amaliy jihatdan, balki badiiy va muhandislik nuqtai nazaridan ham yuksak darajaga olib chiqqan.

Ellin davr Markaziy Osiyo me’morchiligi tarixida muhim burilish bosqichi bo‘lib, u Aleksandr Makedonskiyning Sharqqa yurishlari natijasida yuzaga kelgan madaniy uyg‘unlashuv bilan o‘zaro bog‘liqdir. Aynan shu jarayon natijasida yunon hamda mahalliy an‘analar qo‘shilib, o‘ziga xos me’moriy uslublari shakllandi. (8.49-50). Bu davr taxminan miloddan avvalgi IV asr oxiridan milodiy I asrlargacha davom etgan bo‘lib, ayniqsa, Baqtriya va So‘g‘diyona hududlarida kuchli namoyon bo‘lgan (9.72). Ellin davr me’morchiligi Markaziy Osiyoda yunon me’moriy an‘analari bilan mahalliy qurilish usullarining sintezi sifatida yuksaldi. Keyinchalik esa yunonlarga xos ustunli binolar, ochiq hovlilar va monumental inshootlar mahalliy xom g‘isht va pishiq g‘ishtdan qurilgan binolar bilan uyg‘unlashdi. Bu davrda shaharsozlik ham sezilarli darajada rivojlandi, ya’ni shaharlar aniq reja asosida, ko‘pincha to‘g‘ri burchakli ko‘chalar tizimi bilan qurila boshlandi. Mazkur davrda Markaziy Osiyo me’morchiligida yunon me’morchilik an‘analari mahalliy qurilish uslublari bilan uyg‘unlashdi. Shaharsozlikda esa “Gippodam reja tizimi”^{*23} keng qo‘llanilib, to‘g‘ri burchakli ko‘chalar tarmog‘i, markazlashgan agora va jamoat binolari asosida tartibli va rejalashtirilgan ko‘p sonli shaharlar barpo etildi. Bunday yondashuv iqtisodiy va harbiy jihatdan ham muhim bo‘lib, ko‘chmanchi bosqinlari xavfi mavjud hududlarda shaharlarning mustahkamligini ta’minlagan. Shunday manzilgohlar sirasiga Ellin me’morchilikning Markaziy Osiyodagi yorqin namunasi sifatida tanilgan Oyxonum shahrini kiritish mumkin. Amudaryo bo‘yida joylashgan bu shahar miloddan avvalgi III–II asrlarda Yunon-Baqtriya podsholigining muhim markazlaridan biri hisoblangan. Shahar Aleksandr Makedonskiy yurishlaridan keyingi davrda yoki uning vorislari tomonidan barpo etilgan bo‘lib, unda yunon va mahalliy madaniyatlarning o‘zaro uyg‘unligi yaqqol ko‘zga tashlanadi. Oyxonum manzilgohida yunon uslubidagi teatr, gimnaziya, saroy va ibodatxonalar mavjud bo‘lib, ular Korinf ustunlari, frizlar va portiklar bilan bezatilgan. Bu inshootlarda mahalliy moslashuv ham aniq ko‘rinadi, ya’ni qalin devorlar, ichki

23 *Gippodam reja tizimi* (shuningdek, "Gippodam to‘ri" yoki "Muntazam rejalashtirish") — shaharning ko‘chalari bir-biri bilan to‘g‘ri burchak ostida kesishib, bir xil o‘lchamdagi to‘rtburchak kvartallarni hosil qiladigan shaharsozlik tizimi. Shaharsozlik tarixi va nazariyasi. – Toshkent: "O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati", 2018. – Gippodam tizimi moddasi.

hovlilar va xom g‘ishtdan foydalanish iqlim sharoitiga moslashuv sifatida shakllangan bo‘lsa, toshdan ishlangan ustunlar va haykallar esa yunon texnikasini aks ettirgan. Shahar devorlari, minoralar va darvozalar esa nafaqat mudofaa vazifasini bajargan, balki siyosiy hokimiyat ramzi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etgan. Shahar miloddan avvalgi II asr o‘rtalarida ehtimol ko‘chmanchilar bosqinlari natijasida vayron bo‘lgan bo‘lsa-da, uning madaniy merosi keyingi davrlarga kuchli ta‘sir etgan. Umuman olganda, ellin davr Markaziy Osiyo me‘morchiligi Sharq va G‘arb madaniyatlarining noyob sintezi natijasidir. Bu uyg‘unlashuv keyingi davrlarga, xususan, Kushonlar imperiyasi me‘morchiligiga ham juda kuchli ta‘sir ko‘rsatgan. Masalan, Gandxara san‘atida yunoncha ustunlar Budda tasvirlari bilan uyg‘unlashgan bo‘lsa, shaharsozlik va monumental inshootlar ellin an‘analarning davomiyligini ta‘minlagan. Natijada, Markaziy Osiyo nafaqat harbiy va savdo markazi, balki yirik madaniy almashinuv markaziga aylangan.

Antik dunyo me‘morchiligi Yunoniston, Rim va Markaziy Osiyo ellin an‘analari kesimida qiyoslanganda, ularning har biri alohida tarixiy sharoitda rivojlangan bo‘lsa-da, qurilish texnikasi, material tanlovi, estetik qarashlari xususan shaharsozlik tamoyillarida o‘zaro bog‘liq hamda bir-birini to‘ldiruvchi tizimni hosil qilganligini ko‘rish mumkin.

Markaziy Osiyo ellin me‘morchiligida yunon an‘analari bilan mahalliy qurilish tajribasi uyg‘unlashgan bo‘lib, bu hududda asosan xom g‘isht va pishiq g‘isht asosiy qurilish materiali sifatida qo‘llanilgan, chunki iqlim sharoiti va xomashyo imkoniyatlari shuni taqozo etgan, aksincha Yunonistonda tabiiy ohaktosh va marmar ustunlik qilgan bo‘lib, ayniqsa, Pentelikon marmari kabi materiallar ibodatxonalar va monumental inshootlarda estetik mukammallik yaratgan, Rimda esa bu jarayon yanada murakkablashib, travertin, tuf hamda marmar bilan bir qatorda eng muhim yangilik sifatida beton ishlatilgan va bu Rimga ulkan gumbazlar hamda keng fazoviy ichki makonlar yaratish imkonini bergan. Markaziy Osiyo shaharsozligida, ko‘pincha, yopiq hovlili, ichki makonga yo‘naltirilgan reja ustun bo‘lgan bo‘lsa, Yunonistonda ochiq jamoat maydonlari – agora, teatr va stoalar shahar hayotining markazini tashkil etgan, Rimda esa forum, amfiteatr va termalar orqali davlat hamda ommaviy hayot monumental me‘morchilik bilan uyg‘unlashgan holda imperiya qudratini ifodalagan. Shunday qilib, Markaziy Osiyoda shaharlar ko‘proq iqlimga moslashgan, himoyalangan va ichki fazoga yo‘naltirilgan bo‘lsa, Yunonistonda ochiqlik va simmetriya, Rimda esa mahobatlilik (monumentalizm) hamda muhandislik yechimlari ustunlik qilgan. Ustunlar va order tizimi bo‘yicha qaralganda, Markaziy Osiyo ellin me‘morchiligida yunoncha ioniy va korinf unsurlari ayrim saroy, shu jumladan, ibodatxonalarda ham qo‘llanilgan, lekin ular mahalliy devoriy qurilish va g‘ishtli konstruksiyalar bilan uyg‘unlashgan. Yunonistonda esa Doriy, Ioniya va Korinf orderlari sof estetik va konstruktiv tizim sifatida shakllanib, har bir bino aniq nisbatlar va o‘zaro uyg‘unlikka asoslangan. Rimda esa bu orderlar kengaytirilib, Toskana va Kompozit uslublar qo‘shilgan holda bosqichma-bosqich bezatilgan tizimga aylangan va ular Kolizey kabi inshootlarda qatlam-qavat qo‘llanilib, binoning qudratini vizual ifodalash vositasiga

aylangan. Texnologik jihatdan Markaziy Osiyo me‘morchiligi ko‘proq mahalliy qurilish an‘analariga tayanib, qalin devorlar, kichikroq ochiqliklar va iqlimga moslashgan tuzima (struktura)lar bilan ajralib turgan bo‘lsa, Yunonistonda ustun-to‘sin tizimi asosiy konstruktiv model bo‘lib xizmat qilgan va u nisbatan ochiq, yengil hamda proporsional binolarni yaratgan, Rimda esa ark, gumbaz va tonoz tizimlari inqilobiy ahamiyat kasb etib, katta oraliqlarni yopish va murakkab ichki fazolarni shakllantirish imkonini bergan. Bezak va estetik yondashuvda ham farqlar yaqqol ko‘rinadi, jumladan, Markaziy Osiyoda bezaklar ko‘proq ganch o‘ymakorligi, mahalliy naqshlar va ichki interyerga yo‘naltirilgan bo‘lsa, Yunonistonda tashqi fasadning mutanosibli va orderlar uyg‘unligi asosiy mezon bo‘lgan, Rimda esa haykaltaroshlik, monumental fasadlar va imperiya mafkurasini aks ettiruvchi bezak tizimi ustuvor bo‘lgan. Shu bilan birga, uchala hududni birlashtiruvchi umumiy jihat sifatida madaniy almashinuv va o‘zaro ta‘sir jarayonini alohida ta‘kidlash lozim. Markaziy Osiyo ellin me‘morchiligi bevosita yunon an‘analari ta‘sirida shakllangan bo‘lsa, Rim me‘morchiligi yunon va etrusk merosini qayta ishlab, uni yangi texnik bosqichga olib chiqqan, natijada butun antik dunyo yagona, lekin ichki jihatdan xilma-xil me‘moriy tizim sifatida rivojlangan.

XULOSA

Yakuniy xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Markaziy Osiyo ellin me‘morchiligi mahalliy g‘ishtli an‘analar va yunoncha orderlarning sintezi bo‘lsa, Yunoniston me‘morchiligi matematik uyg‘unlik va estetik mukammallik asosiga qurilgan, Rim me‘morchiligi esa muhandislik inqilobi, xususan, imperiya qudratini ifodalovchi monumental tizim sifatida namoyon bo‘lgan. Aynan shu uch yo‘nalishning o‘zaro ta‘siri antik dunyo me‘morchiligini jahon sivilizatsiyasi tarixidagi eng muhim va ta‘sirchan madaniy fenomenlardan biriga aylantirgan.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Abdullayev Sh. Arxitektura tarixi. I qism: Umumjahon san‘ati (ibtido, qadimgi davr, o‘rta asrlar). – Toshkent: Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018. – B.160-186.
2. Maxmudova M.M. Jahon adabiyoti: o‘quv qo‘llanma. – Buxoro: “Durdona”, 2024. – B. 22.
3. Marcus Vitruvius Pollio, De Architectura, Book II.
4. Rajabov R. Qadimgi dunyo tarixi (Sharq, Yunoniston, Rim): o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2009. – B. 281.
5. Қадимги дунё тарихи. (Крушкол Ю. С. таҳрири остида), II қисм. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1975. – В. 130-131.
6. Qoraboyev U., Soatov G‘. O‘zbekiston madaniyati. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2005. – B. 72.
7. O‘rta Osiyoning ornament va tasviriy san‘ati (o‘quv qo‘llanma). – Buxoro: BuxDU nashri. – B. 49-50.

8. <https://www.britannica.com/art/Western-architecture/Ancient-Greek>

9. https://uz.wikipedia.org/wiki/Qadimgi_Rim_me%CA%BCmorchilik_san%CA%BCati

#cite_note-1